

ՀԱՅ ԿԻՆԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ. ԴՐՎԱԳՆԵՐ

Վերծինն Գ. Սվազլյան

ՀՀ ԳԱԱ Հաագիություն և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան

Տակավին 1955 թվականից ի վեր, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, Իտալիա, Կանադա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորությունների ընթացքում գրի եմ առել, ձայնագրել, տեսագրել և ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների, այդ թվում նաև կին ականատեսների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու երգ-վկայությունները, որոնք հուշերի և պատմական զրույցների հետ միասին նույնպես ժողովրդի պատմական հիշողության անբաժան մասն են կազմում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, ականատես վերապրող, հայ կանայք, հուշ-վկայություն, պատմական երգ-վկայություն

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 14.02.2024: Ընդունվել է տպագրության 24.05.2024:

The article was submitted on 14.02.2024 and accepted for publication on 24.05.2024.

Статья поступила 14.02.2024 и была принята к публикации 24.05.2024.

Ինչպես հղել՝ Վերծինն Գ. Սվազլյան, «Հայ կինը ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ընթացքում. դրվագներ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 1 (2024), 49-62:
How to cite: Verjine G. Svazlian, “The Tragic and Heroic Events of the Armenian Genocide According to the Testimonies of the Women Eyewitness Survivors,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 1 (2024): 49-62.

Как сослаться: Вержине Г. Свазлян, “Армянская женщина во время геноцида и героических самооборонительных сражениях,” *Цехаспанagitakan андес* 12, no. 1 (2024): 49-62.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պատմական բնույթի երգերը (հայերեն և թուրքալեզու) իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորոպի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով: Հետևաբար, հորինվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, այդ կարգի ժողովրդական երգերը ևս հազեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:

Ականատես վերապրող հայ կանանց հաղորդած ողբերգական երգերը

Պատմական երգերը հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Նրանք իրենց զավակներին ներարկել են լինել քաջ և անողոր թշնամու նկատմամբ: Ջեյթունցի հայ մայրերն իրենց բարբառով օրորոցայիններ են երգել՝ դաստիարակելով նոր

սերունդներին: Զեյթունցի ականատես վերապրող *Գայանե Այրուրյանը* (ծնվ. 1909 թ.) իրենց բարբառով հաղորդել է հետևյալ օրորոցայինը.

«Բօլուզս վօղը գդրաջ մը գունա,
Կիդէնը փռէ լէաշը դուշմունա,
Այծօթ արքջօն թիֆօնգը բէշը
Դալմըշ բիդ ինա դէօգիւշան մէշը:
Օ, օ, օ, օ, բօլուզս, օ»:

«Որդիս վաղը կդառնա կտրիճ,
Թշնամու դիակը կփռե գետնին,
Արծաթ օղակով հրացանն ուսին
Ինքնամոռաց նա պիտի կովի:
Օ, օ, օ, օ, որդիս, օ»¹:

Համագգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ մղձավանջային տպավորություններն այնքան գորել ու խորն են եղել, որ հաճախ նաև բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող *Շողեր Տոնյանի* (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որը հեղինակը հաղորդել է արցունքներով և հառաչանքներով.

«...Գիշեր ու գոր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Չունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուն,
Աչքս փակում՝ մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն...»²:

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, արքտրի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով են նկարագրել իրենց աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները:

Սուլթան Համիդի իշխանության տապալումից և 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, կառավարության գլուխն անցած երիտթուրք ղեկավարները, որդեգրելով Սուլթան Համիդի ջարդարար քաղաքականությունը և դավանելով պանթուրքական ու պանիսլամական գաղափարախոսությունը, ձգտում էին ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրությունը, այլև բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուլել, թուրքացնել հայերին և մյուս հպատակ ժողովուրդներին, ստեղծել համաթուրանական տերություն Միջերկրականից մինչև Արալյան ծով:

Պատմաքաղաքական այդ հանգամանքներում է կազմակերպվել Ադանայի կոտորածը 1909 թ.: Երեք օրերի ընթացքում ավերվում և հրկիզվում են բազմաթիվ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր: Նահատակվում է շուրջ 30.000 անմեղ հայ: Իսկ Մուսա լեռը, Դյորադյոլը, Հաճընը, Սիսը, Զեյթունը, Շեյխ Մուրադը, Ֆընտըճագը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությամբ, կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Ըստ էության, այդ Մեծ եղեռնի սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը տենդորեն նախա-

1 Վերծինե Սվազլյան, *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1994), 117:

2 Վերծինե Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականաբես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2011) (այսուհետև՝ Սվազլյան – Սվ. 2011, Վկայություն – Վկ.), Սվ. 2011, Վկ. 437, էջ 583:

պատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին աշխարհամարտը:

1915 թ. փետրվարին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն ստեղծում է հատուկ հանձնաժողով՝ «Երեքի գործադիր կոմիտե» (Բեհանդդին Շաքիր, Դոկտ. Նազըմ, Միդհաթ Շյուքրի) Թուրքիայի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար:

Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագույն չարիք էր դարձել ընդհանուր գորահավաքը (*Seferberlik* - թուրք.): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց, գորակոչի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (*Amelê tabour* - թուրք.) մեջ և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի, աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում՝ սպանում:

Այդ մասին է վկայել թոքաթցի վերապրող *Աննիկ Մարիկյանի* (ծնվ. 1892 թ.) երգած երգերը, որոնք մեզ է հաղորդել նրա հարսը՝ *Մարի Երկաթը* (ծնվ. 1910 թ., Ադաբազար).

«Զենքը ձեռքս չտվին, Ամելե թաքուր գրեցին,
Թոքաթի Եաթմիշ գյուղը չորս օրեն կարճ էր,
Եաթմիշի քարերը կոտրելու խարճ էր...
...Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Քար կոտրելու ես կերթամ»³:

Իսկ Ամելե թաքուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նստան լացին,
Անտեղը շատ փոսեր փորեցին,
Անկե վերջն ալ մեջը թաղվեցին»⁴:

Արցունքներով վերհիշել է բալուցի *Հազարխան Թորոսյանը* (ծնվ. 1902 թ.):

Թուրքական գորահավաքին հաջորդել է զինահավաքը, որն ուղեկցվել է համատարած շուրջկալներով: Այդ ընթացքում «զենք» հավաքելու պատրվակի տակ թուրք ոստիկաններն ավերել են հայերի տները, կողոպտել նրանց ունեցվածքը, ձերբակալել, սպանել շատերին:

Զորահավաքին ու զինահավաքին հաջորդում է հարյուրավոր հայ մտավորականների ձերբակալությունը, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվի ոչ միայն իր ռազմունակ ուժից, այլև՝ ղեկավար մտքից:

Ամենուրեք փակվում են հայկական դպրոցներն ու վարժարանները:

Հայկական կրթական օջախների հետ ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները:

3 Սվ. 2011, Վկ. 390, էջ 572:

4 Սվ. 2011, Վկ. 391, էջ 572:

Վանի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Ուստի, ինչպես Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Յոզղատում, Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում հայերը դիմում են ինքնապաշտպանության: Այդ է վկայում նաև ժողովրդական երգը, որը հաղորդել է *Միլլիա Բյուզանդյանը* (ծնվ. 1908 թ., Վան).

«Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն»⁵:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն հայ կամավորներն ու ռուսական բանակի զինվորներն էին սատար կանգնում անօգնական ժողովրդին:

1915 թ. մայիսին սկսվում են զանգվածային ձերբակալություններն ու սպանությունները: Թուրքերով և չերքեզներով շրջապատված հայության վիճակն օրեցօր ծանրանում է: 1915 թ. հունիսի 2-ին բանտից ազատված ավագանների խուժանը թուրք ոստիկանների հետ հարձակվում է Շապին-Գարահիսարի շուկայի վրա, և սկսվում է կոդուպուտը, իսկ հայ խանութպաններին ձեռքերը կապկալած տանում են բանտ:

1915 թ. հունիսին շապինգարահիսարցիները գործի են անցնում՝ քանդում են փողոցների սալահատակները և պատնեշներ են բարձրացնում, տղամարդիկ դիրքեր են կառուցում, ապա կանայք տոպրակներ են կարում, որոնց մեջ երեխաները ավագ են լցնում՝ պատսպարվելու համար: Հայկական որոշ տներում մարտկոցներ են տեղադրում: Նախահարձակ թուրք հրոսակալամբերին հայերն արժանի հակահարված են տալիս:

Հաջորդ օրը թուրքական թնդանոթների ոմբակոծումից հրդեհվում է հայկական Պարտեզ թաղամասը և ավերում շուրջ 3 հազար փայտաշեն տներ: Անօթևան մնացած կանայք և երեխաները՝ շուրջ 5.062 հոգի, ստիպված նահանջում են մոտակա բարձունքին կառուցված հնամենի բերդը: Թուրքերը շրջապատում են բերդը: Սկսվում է երկողմ հրաձգություն: Շուտով թուրքերը, համալրում ստանալով Մեքաստիայից, գերմանական սպաների ուղեկցությամբ սկսում են ոմբակոծել բերդը:

Հունիսի 23-ին թնդանոթների անընդմեջ համազարկերով, թուրքերը գրավում են Բերդի դարպասը: Երկու հայ երիտասարդ պաշտպաններ, կենաց-մահու պայքար են մղում 70 թուրք զինվորների դեմ, որոնց հաջողվել էր, ժայռի վրա մագլցելով հասնել բերդի դարպասին: Դրությունը ճակատագրական էր, անհրաժեշտ էր մի ռումբ հասցնել բերդի դարպասի պաշտպաններին: Հանկարծ 14-ամյա Հմայակ Թևեթելյանը խաչակնքվում է և, վերնագգեստը հանելով, մեջն է փաթաթում վտանգավոր ռումբը և վազում դեպի դարպասը, բայց մոտակա քարանձավի առաջ փոքրիկ հերոսն արյունվա ընկնում է գնդակների տարափի տակ: Քարայրի միջից կանացի մի ձեռք զգուշորեն

5 Սվ. 2011, Վկ. 628, էջ 619:

վերցնում է ռումբը և շարտում թուրքերի վրա, որոնք սպանվում են: Բայց բերդի ներսում կուտակված դիակների նեխումից արդեն համաճարակ էր սկսվել: Այդ անելանելի վիճակում նրանք որոշում են կոպողների գիշերային հարձակումով ճեղքել թշնամու պաշարման օղակը, դուրս գալ հարևան շրջանները բերդում գտնվողներին փրկելու հույսով: Բերդում մնացած հայ կանանցից շատերը թշնամուն չհանձնվելու համար թույն են խմում, իսկ մյուսները՝ նետվում են անդնդախոր ձորը, որպեսզի փրկեն հայ կնոջ պատիվը:

Այդ օրերին շապինգարահիսարցի մայրերը հյուսել են տխուր, բայց խրոխտ ժողովրդական երգը.

«Դա շապիկն է այն քաջ մարդուն, բալա ջան,
Որ քեզի հայր էր կոչվում, օրոր, օրոր, բալա ջան,
Դե մեծացիր, շուտ բոյ քաշիր, բալա ջան,
Վատի արյուն ծծել սորվիր, օրոր, օրոր, բալա ջան»⁶:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց ետևից Արևելահայաստան են գաղթում նաև Վանի, Սասունի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Մուշի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայերը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատված թողնում են իրենց Երկիրը՝ իրենց հազարամյա պատմական բնօրրանը, ու, մղկտալով, ընկնում են գաղթի ճամփան: Այդ աննկարագրելի ազգային մեծ վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող օժտված *Շողեր Տոնոյանը* (ծնվ. 1901 թ.).

«Աստեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց աստեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան»⁷:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր, պատմել են կին ականատեսները: Հատկապես Բանդիմահու կամրջի մոտ, որտեղ հոսում էր Բերկրիի փրփրադեզ գետը: Այնտեղ շատերն են զոհվել: Գաղթի այդ ահավոր տպավորությունների անմիջական ազդեցության տակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատկերավոր երգը, որը հյուսել է բանաստեղծական շնորհքով օժտված *Վարսենիկ Աբրահամյանը* (ծնվ. 1905 թ., Վան).

«Բերկրու Սև սարից թուրքը իջավ ցած,
Հազար-հազար դիակներ փռվան.
Վերան ըլնես դու, Բերկրու անխիղճ գետ,
Հազար-հազարով արյուն խմող գետ»⁸

6 *Յուշամարեան Մեծ եղեռնի*, խմբ. Գ. Ահարոնեան (Պէյրուք, 1965), 780:

7 Սվ. 2011, Վկ. 628, էջ 630:

8 Սվ. 2011, Վկ. 438, էջ 584:

Հասնապարհին մարդկային անհաշիվ զոհեր տալով՝ ունեզրկված, ուժասպառ, թուրք և քուրդ ջարդարարների կրակոցներից հազիվ ճողոպրելով, ճամփին անթաղ մեռելներ թողնելով, փոշու ամպերի միջով առաջ էր շարժվում արևմտահայ գաղթականների անվերջանալի մարդկային հեղեղը, որի սկիզբը, հայ կամավորների և ռուսական բանակի զինվորների օգնությամբ, արդեն Արաքս գետն անցնելով, հասել էր Ս. Էջմիածին և ծվարել վանքի պատերի տակ, իսկ մյուս ծայրը՝ դեռ Արևմտյան Հասնապարհում էր...

Ահավոր մղձավանջ ապրեց նաև Կիլիկիայի հայությունը: 1915 թ. գարնանից սկսվում է Կիլիկիայի հայության բռնագաղթն ու կոտորածը: Մեկը մյուսի հետևից դատարկվում է Մարաշը, Այնթապը, Հաճընը, Անտիոքը, Իսկենդերունը, Քեսաբը և այլ հայաբնակ վայրեր:

Տարագրության, աքսորի ճամփաներին ոստիկաններն ու զինվորական համագետ հագած բանտերից դուրս բերված ոճրագործ մարդասպանները կողոպտում, թալանում էին բոլորին, առևանգում, պատվազրկում կանանց ու աղջիկներին:

Հայերի բնաջնջումն իրականացվում էր և՛ տեղերում և թե՛ աքսորավայրերում՝ Միջագետքի անծայրածիր անապատներում, հատկապես Ռաքքայում, Հավրանում, Ռաս-ուլ-Այնում, Մեսքենեում, Սուրուճում, Դեյր էլ Զորում և այլուր:

1956 թ. Երևանի Վարդաշեն թաղամասում ականատես-վկա վերապրող *Եղիսաբեթ Քալաշյանը* (ծնվ. 1888 թ., Մուսա լեռ) մեզ պատմել է.

«Արաքստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուղ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ նամուս...: Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խոտ էինք հավաքում, անասունների պես խոտ էինք արածում: Աղ գտնվեր նե՛՛ աղել. կթաթխեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուն արաբներ կերևային. բեղևի (բեղվին) արաբները ոչ-խար-մոչխար շատ ունեին, ամմա տուն-տեղ չունեին. չադրներուն տակ կապրեին: Աղ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային նե՛՛ ձեռքով-մատներով կըլպոտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգյարը անու՛շ է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ արքայի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեն-մենակ մնացած եմ...»⁹:

Յոթնասուունի մոտ այդ դժբախտ կինը առաջին անգամ 1956 թ. ինձ հաղորդել է դերգոյան թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ, որոնք երգում էր աղեկտուր ձայնով՝ վերհիշելով իր դառն անցյալը, իր կորցրած զավակներին. արցունքներն անվերջ հոսում էին նրա աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել: Ըստ ականատեսների վկա-

9 Սվ. 2011, Վկ. 282, էջ 480:

յության, կոտորածն սկսվել է Սր. Չատիկի կիրակի օրը, որպեսզի քրիստոնյաները ևս Քրիստոսի չարչարանքներին արժանանան: Այդ երգերն է հիշել նաև կին ականատես-վկա *Մարիամ Բաղդիշյանը* (ծնվ. 1909 թ., Մուսա լեռ)։

«Չատիկ-կիրակի չաղըր սէօքդիլեր,
Բիւթին էրմէնիլերի չէօլէ դէօքդիլեր,
Քէշի գիբի էրմէնիլերի քէտդիլեր,
Դինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Չատիկ-կիրակի վրանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պես հայերին մորթեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր»¹⁰:

Եվ կամ՝

«Դէր Զօր դէդիքլերի բիւյիւք քասաբա,
Քէսիլէն էրմէնի գէլմէզ հեսաբա,
Օսմանլը էֆրադը դէօսմիւշ դասաբա,
Դինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հավատի համար մեռնող հայեր»¹¹:

Ապրելու տարրական պայմաններից զրկված հայ մայրերն իրենց ունեցվածքը թուրքական կառավարությանն ու զինված ավազակներին թողնելուց հետո, զգալով իրենց մոտալուտ վախճանը, իրենց սիրասուն զավակներին պահ են տվել բարի արարներին, որպեսզի եթե իրենք նահատակվեն, գոնե իրենց երեխաները ողջ մնան:

Նման փաստը ևս բանաստեղծական տեսք է ստացել հետևյալ երգի մեջ, որտեղ որդեկորույս մայրն շտապում է Խաբուր գետն անցնել, որպեսզի գնա ու գտնի «արաբի գյուղում» ապաստանած իր զավկին: Այդ երգը հաղորդել է *Թրվանդա Մուրադյանը* (ծնվ. 1905 թ. Խաբրերդ)։

«Եօլ վեր, Խաբուր¹², եօլ վեր, գէշէլիմ չէօլի,
Էվլաթըմ չըս-չըփլախ արաբըն քէօյի,
Օյ անամ, օյ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլինդէ քալդըղըմ զաման»:

«Ճամփա՛ տուր, Խաբուր¹⁴, անապատն անցնեմ,
Զավակս մերկ-տկլոր արաբի գյուղումն է,
Վայ, մայրիկ, վայ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹³:

Մարիամ Բաղդիշյանը ևս պատմել է, թե ինչպես ինքը հազիվ 5-6 տարեկան էր, երբ աքսորի ճամփաներին իր փոքր քրոջ հետ անապատի ավազների վրա պառկած իրենց մայրիկի խոսքերի հետ էին խաղում՝ չիմանալով, որ նա արդեն մեռած է: Հետո ինչ-որ մի արաբ կին նրան տանում է իր տունը, որտեղ փոքրիկ Մարիամը չորս

10 Սվ. 2011, Վկ. 480, էջ 591:

11 Սվ. 2011, Վկ. 467, էջ 589:

12 Խաբուր/Հաբուր – Դէյր էլ Զորի մոտով հոսող գետ:

13 Սվ. 2011, Վկ. 508, էջ 694:

տարի փարչով ջուր է կրում ջրհորից: Եվ արցունքներով երգել է հետևյալ երգը.

«Թիւրքեր բաշադը եվլաթ քաչըրմայա, Անալար դըյմադը եհիզի էօփմէյա, Բաքթըմ, քի գիզլիջէ աղլըյօր եաման, Դինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:	«Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել, Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել, Տեսա՝ ծածուկ սաստիկ էին լաց լինում, Հավատքի համար հայերն են մեռնում» ¹⁴ :
---	--

Այս ողբերգական իրադարձություններին ականատես-վկա յոզղատցի *Արշակունիի Պեղրոսյանը* (ծնվ. 1903 թ.) սրտաճմլիկ մի տեսարանի մասին է ինձ պատմել. «...Հետո սկսան աղջիկներին փախցնել, կնիկներին տանել մորթել, չոջուխներին գլուխները կտրել, գնդակի պես ասդին-անդին նետել: Ֆիլորի մորն ալ տարին, մորթեցին: Մեկն ալ երեխան գիրկը, մորը վիզը կտրել էին, չոջուխը մեռած մորը կուրծքը ուտելով ապրել էր, ամմա անոր գլուխն ալ ֆուտբոլի գնդակ ըրին»¹⁵:

Պատահում էր նաև, որ մայրերի մոտից փախցնում էին երեխաներին, հարսերին ու աղջիկներին բռնաբարում էին, հետո, կապկպելով, նետում էին ձորը կամ չորացած ջրհորների մեջ և կրակի տալով՝ բոլորին այրում.

«Էրմէնիլէրի մադարայա դօլդուրդուլար,
Քիրէջ դէօքիսի, աթէշ վերիսի եաքթըլար,
Օյ անամ, Օյ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլիւնդէ քաղդըղըմ զաման»:

«Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին,
Այրած կիրը կրակի տալով՝ վառեցին,
Վայ, մայրիկ, վայ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹⁶:

Իսկ ողջ մնացողներն ողբում էին իրենց կորուստները.

«Հայաթըն չէշմէսի բուզ գիրի աքար, Թիւրք բաջըլարը չադրդան բաքար, Էրմէնի գէլիօր էլլերի բաղլը, Անալար աղլըյօր՝ չօջուղու՛մ դիյէ, Գէլիսլէր աղլըյօր՝ քօջամ դիյէ, Քըզլար աղլըյօր՝ նամուսու՛մ դիյէ»:	«Բակի ծորակը սառույցի պես է հոսում, Թուրք բաջիները վրանից են նայում, Հայերն են գալիս ձեռնակապերով, Մայրերն են լալիս՝ զավակս ասելով, Հարսերն են լալիս՝ ամուսինս ասելով, Աղջիկներն են լալիս՝ պատիվս ասելով» ¹⁷ :
--	--

Դժոխային այդ իրարանցման մեջ մայրերը կորցնում էին զավակներին, զավակներն՝ իրենց ծնողներին.

14 Սվ. 2011, Վկ. 496, էջ 693:

15 Սվ. 2011, Վկ. 175, էջ 362:

16 Սվ. 2011, Վկ. 484, էջ 691:

17 Սվ. 2011, Վկ. 580, էջ 610:

«Դէր Զօր չէօլինդէ շաշըրդըմ, քալդըմ,
Եիթիրդիմ անամը, եիթիրդիմ բաբամը,
Օ՛յ անամ, ճյ անամ, հալիմիգ եաման,
Դէր Զօր չէօլինդէ քալդըրդըմ զաման»:

«Դէր Զորի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնտեղ կորցրեցի,
Վայ մայրիկ, վայ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹⁸:

Պետք է ենթադրել, որ այդ աննկարագրելի թոհ ու բոհի մեջ ծնողներին կորցրած, որը ու անօգնական հայ երեխաներն են հորինել այս կարգի երգերը: Հրազդանում բնակվող *Մաթենիկ Գույումճյանը* (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա) հաղորդել է.

«Դէր Զօր քէօփրիսի դարդըր. գէշիլմէգ,
Քան օլմուշ սուլար. բիր թաս իշիլմէգ,
Անադան-բաբադան վազգէշիլմէգ,
Դինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Զորի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լինի,
Ջրերն արնոտ են. մի թաս խմել չի լինի,
Մորից-հորից բաժանվել չի լինի,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի»¹⁹:

Թեպետ անհայր ու անմայր մնացած հայ որբուկը, արաբ անապատականների մոտ գոյատևելով, մոռացել էր իր մայրենի լեզուն, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որն իրեն սովորեցրել էր իր իսկական հայ մայրը: Ստամբուլի «Սուրբ Փրկիչ» հայ ազգային հիվանդանոցի ծերանոցի բնակիչ, աղաքագարի վերապրող, 90-ամյա *Միրենա Ալանանյանը* (ծնվ. 1910 թ.) չորս տարեկան էր, երբ թուրքերը կացինով սպանել էին իր հորն ու մորը: Անապատական արաբներն անծնող մնացած երեխային խնամել էին: Չորս տարի անց՝ 1918 թ. զինադադարից հետո, երբ որբահավաքներն անապատներից հավաքում էին հայ երեխաներին, տեսել են ոսկեզանգուր մագերով և կապույտ աչքերով ութ տարեկան դարձած աղջնակին, որի գեղեցիկ դեմքը դաջված էր կապույտ թանաքով և արաբի անուն էր կրում: Անկասկած նա հայ էր: Թեպետ նա մոռացել էր հայերեն խոսելը, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որը և նրա հայ քրիստոնյա լինելու ապացույցն էր: Միրենային հանձնում են հայկական որբանոց²⁰:

Ուստի հավատափոխ չլինելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար հայ աղջիկները «Ձեռնե ի ձեռ բռնեցին, իրենք զիրենք Եփրև (իմա՝ Եփրատ) գետը նետեցին» երգել է մուսավեցի *Մարիամ Բադրիշյանը*.

18 Սվ. 2011, Վկ. 500, էջ 593:

19 Սվ. 2011, Վկ. 516, էջ 595:

20 Սվ. 2011, Վկ. 225, էջ 422-424:

«Գիդէն, գիդէն, էրմէնի քըզլար,
Բիր գին էօլիւմ բիզէ դիւշէր,
Դիւշմանա ավրաթ օլմամայա՝
Եփրատըն իշինդէ էօլիւմ բուլայըմ»:

«Գնացնղ-գնացնղ, հայ աղջիկներ,
Մի օր մահը դեմ կգա մեզ,
Թշնամուն կին չդարձած՝
Եփրատի մեջ գտնենք մահ»²¹:

Տեղահանությունն ու կոտորածն արդեն ընդգրկել էր ոչ միայն Արևմտահայաստանն ու Կիլիկիան, այլև արևելյան ու կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ գավառները, այլ կերպ ասած՝ ամբողջ Օսմանյան Թուրքիան:

Ականատես վերապրող հայ կանանց հաղորդած հերոսական երգերը

Ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերազարթնեց դարերի խորքից եկող «մահ իմացյալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանն ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Նույն տարվա հուլիսին Մուսա լեռան յոթ գյուղերի գրեթե բոլոր բնակիչները որոշում են չենթարկվել տեղահանության կորստաբեր հրամանին:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակում է բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց ունեցվածքը, բարձրանում են Մուսա լեռան անմատչելի գագաթը՝ կռվով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին: 53 օր համառ մարտեր են մղվում: Այդ ընթացքում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Ըստ այդմ էլ հյուսվել է ժողովրդական պատմական խրոխտ վիպերգը, որը, ծնողներից լսելով, մտապահել ու մեզ է հաղորդել *Դշխուհի Դուդակլյանը* (ծնվ. 1934 թ., Մուսա լեռ)։

«Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ գենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ.
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:

...Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Յիր ու ցան կանենք բանակը տաճկաց...»²²:

21 Սվ. 2011, Վկ. 592, էջ 612:

22 Սվ. 2011, Վկ. 635, էջ 622:

Եվ կամ՝

«Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Հայ, մուսալեցիք, ջան, մուսալեցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք»²³։

Սակայն հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատ-
ժելու համար։ Մուսալեցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են։ Հորդառատ
անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որ-
սորդական հրացանները։ Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով
նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում.
«Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան
և պարզում լեռան լանջին։

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն»
մարտանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը։ Թիթեղյա փոքրիկ տուփը վզին,
մեջը օտար լեզվով գրված խնդրագրով, ծովն է նետվում 75-ամյա Մովսես Գըրրեգյա-
նը։ Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով, ծնկաչոք նավապետին է
ներկայացնում նամակը։ Սեպտեմբերի կեսերին ֆրանսիական նավերը մոտենում են
Մուսա լեռանը և, վերցնելով ավելի քան 4000 մուսալեցիների, փոխադրում են Պորտ
Սայիդ, որտեղ նրանք պատսպարվում են բրեզենտյա վրանների տակ։

Պորտ Սայիդում անցկացրած չորս տարիների ընթացքում մուսալեցի տղամար-
դիկ իրենց ապրուստը հայթայթում են սանրագործությամբ, գդալագործությամբ, իսկ
կանայք՝ գորգագործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով։

Վերապրողները պատմում են, որ Պորտ Սայիդի հրաշեկ ավազների վրա հայ մայրե-
րը, մատերով փորագրելով, իրենց մանուկներին սովորեցրել են մեսրոպյան գրերը՝ մինչև
որ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) նախագահ Պողոս Նուբա-
րի ջանքերով վրանների տակ սկսել է գործել Սիսվան վարժարանը՝ կից հիվանդանոցով։

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ երկրի տարբեր վայրերում բռնկված հերոսա-
մարտերի ընթացքում տղամարդկանց հետ հավասար, իրենց անձնագոհությամբ և
քաջագործությամբ աչքի են ընկել նաև հայ կանայք։ Ինչպես Յոզղատում, Առաջին
համաշխարհային պատերազմի սկզբից ծայր առած և չորս տարի անընդմեջ շարու-
նակված Ագդաղի քառամյա պայքարում, թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կո-
վողների մեջ իրենց հերոսությամբ աչքի են ընկել խմբապետ Արթինի կինը՝ Մարիամը,
և հերոս Սամվել Ինճեյանի կինը՝ Գյուլիզարը, և շատ ուրիշներ, որոնք հանուն հայրե-
նիքի ազատագրության պատրաստ են եղել զոհել իրենց կյանքը։ Իսկ 1915 թ. Մուսա
լեռան բարձունքում 53 օր տեղի ունցած հերոսամարտի ընթացքում իր քաջությամբ
աչքի է ընկել հերոսուհի Մանուշակ Նաշալյանը, որի մասին նույնիսկ երգ է հյուսվել.

23 Սվ. 2011, Վկ. 636, էջ 622-623։

«Պարանը մեջքին կապել էր,
Հրացանը ուսից կախել էր,
Կացինը ձեռքը բռնել էր,
Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր,
Կովոդներին օգնում էր,
Թշնամու ճամփան փակում էր,
Սրտի խորքից ասում էր.
«Գնդակս գուր թող չանցնի,
Թշնամու կուրծքը թող ծակի»...»²⁴:

Նույն թվի հոկտեմբերին Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի և Հարություն Ռաստկելենյանի ղեկավարությամբ կազմակերպած Ուրֆայի ինքնապաշտպանական հերոսամարտում իր աննկարագրելի սխրանքով հիշարժան է Խարբերդի Ամերիկյան քոլեջի շրջանավարտ Խանըմ Քերենջյանը: Նրա քաջագործության մասին է պատմել թուրքական պահականոցի կոմիսար Յուսուֆ Էֆենդին, որն այդ բոլորը տեսել է իր աչքերով. «...Քիչ վերջը շրջապատուած էինք բոլորովին ... Զիլ ու սուր ձայն մը հրամայեց անձնատուր ըլլալ. չպատասխանեցինք. համազարկը կրկնուեցաւ աւելի մօտէն ... Երրորդ համազարկին՝ ներսի եւ դուրսի լամբերը փշրուեցան: Յարձակողները ներս խուժած էին արդեն: Քանի մը զենքեր ալ պայթեցան: Ժխտող կ'ավելնար: Մէկը կը քաշկռտէին դէպի մզկիթին դուռը. մարդուն պաղատելու ձայնէն ճանչցայ որ, Գալապէտյունցի ոստիկան Ալին էր: Սիրտ ըրի նայելու թէ ինչ կ'ընեն: Աղօտ լոյսով տեսայ որ տաբատով՝ բայց կնոջ մազեր ունեցող մէկը չուան կ'անցներ անուր վզին: Զայն կախեցին լամբարին տեղ: Հրամայող սուր ձայնը՝ այդ կնոջական ձայնով մարդուն էր, որ սկսաւ անուններ տալ և համբեց երեսունէ աւելի կանանց անուններ, որոնց բոլորին ալ «ներկայ» պատասխանեցին կնոջական ձայներ, որոնք բոլորն ալ տղամարդու լաթերով կիներ էին: Ստուգելէ վերջ որ ոչ սպաննուած ունէին և ոչ ալ վիրավոր, ամբողջը մէկէն երգելով հեռացան, առասպելական հերոսներու նման, որ երբ միտքս իյնայ, ոսկորներս իսկ կը սարսռան»²⁵:

Ուստի, երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում՝ տղամարդկանց հետ միասին նաև հայ կանայք երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ են մղել թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Թեպետ այդ ինքնապաշտպանական գոյամարտերը հաճախ մղվել են առանց ծրագրի, տարբերայնորեն, մեկը մյուսից անջատ, բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ, Յոզղատի Ագդադում, Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում, Ուրֆայում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր են փրկվել երիտթուրքական դաժանություններից: Քանի որ հայ ժողովուրդը՝ կին, թե՛ տղամարդ, մարտնչել է իր հայրենի հողի, ապրելու մարդկային տարրական իրավունքների և իր ազգային ինքնության պահպանման համար: Այդ ժողովրդական զանգվածային գոյամարտե-

24 Սվ. 2011, Վկ. 633, էջ 621:

25 Մանուկ Աւետեան, *Հայ ազգաբազմական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատենն եւ Զոր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ և վստեղական տրուեալներով)* (Փարիզ, Imprimerie « Le Soleil », 1954), 329-330:

բում իրենց հարգանքի բաժինն ունեն նաև հայ խիզախ ու անձնագոհ կանայք, որոնք հավատարմորեն շարունակել են դարերի խորքից եկող մեր «Տիկնայք փափկասուն Հայոց աշխարհի» ուղենշած հերոսական ավանդույթները:

Այսպիսով, ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուներին են կրել հայերի տեղահանության, արքայի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով նկարագրել են Հայոց ցեղասպանության ողբերգական և հերոսական դրվագները:

THE TRAGIC AND HEROIC EVENTS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE WOMEN EYEWITNESS SURVIVORS. EPISODES

Verjine G. Svazlian

Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, Armenia

SUMMARY

During over 60 years, owing to my consistent quests in the various regions of Armenia, as well as during my short-term personal or scientific trips to Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, Canada, the USA and Turkey, I have constantly searched and discovered representatives of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, including women, who have recalled their direct impressions through memoir-testimonies and historical song-testimonies.

Women, who were emotional and sensitive by nature, have borne on their scraggy shoulders the whole weight of the sufferings of the deportation, the exile and the massacre of the Armenians. Consequently, they have vividly described in detail the tragic and heroic events of the Armenian Genocide.

Keywords: Armenian Genocide, Western Armenia, Cilicia, eyewitness survivors, Armenian women, memoir-testimony, historical song-testimony

АРМЯНСКАЯ ЖЕНЩИНА ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА И ГЕРОИЧЕСКИХ САМООБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРАЖЕНИЯХ. ЭПИЗОДЫ

Вержине Г. Свазлян

Институт археологии и этнографии НАН РА, Армения

РЕЗЮМЕ

На протяжении около 60 лет, благодаря кропотливым поискам как в различных районах Армении, так и в ходе краткосрочных личных поездок в Сирию, Ливан, Египет, Грецию, Францию, Канаду, США и Турцию, а также во время имевших место в этих странах научных конференций нам удалось найти свидетелей-очевидцев Геноцида, в том числе – женщин, которые передали свои непосредственные впечатления через свидетельства-воспоминания и песен исторического характера.

Эмоциональным по своей природе женщинам довелось на своих хрупких плечах вынести всю тяжесть депортации, ссылок и погромов армян. Поэтому они подробно и образно описывали трагические и героические события Геноцида армян.

Ключевые слова: Геноцид армян, Западная Армения, Киликия, свидетель-очевидец, армянские женщины, свидетельства-воспоминания, историческая песня-свидетельство

REFERENCES

Avetian, Manuk. *Հայ ազատագրական ազգային յինամեայ (1870-1920) յուշամատենն եւ Զոր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով)* [Memorial Book on the Armenian Liberation (1870-1920) and General Andranik (With Analyzing Discretion and Documental Data)]. Paris, 1954.

Svazlian, Verjine. *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը* [Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians]. Yerevan: AS ASSR, 1994.

Svazlian, Verjine. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* [Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors]. Yerevan: "Gitut'yun" Publ., 2011.

Յուշամատենն Մեծ եղեռնի, խմբ. Գերսամ Ահարոնեան [Memorial Book on Great Genocide. Editor Gersam Aharonian]. Beirut: "Zartouk" Daily Publ., 1965.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Վերժինե Գ. Սվազլյան, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտները՝ արևմտահայոց պատմական հիշողությունը և բանավոր ավանդույթը:

Էլ. փոստի հասցե՝ vsvaz333@yahoo.com

Verjine G. Svazlian, Honoured Scientist of the Republic of Armenia, Doctor of Sciences (Philology), Leading Researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia.

Research fields: the historical memory and the folklore of the Western Armenians.

E-mail address: vsvaz333@yahoo.com

Вержине Г. Свазлян, Заслуженный деятель науки Республики Армения, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии Национальной Академии наук Армении.

Область исследований: историческая память и устное народное творчество западных армян.

Эл. почта: vsvaz333@yahoo.com